

A LAKOSSÁG EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA BUDAPESTEN 1873–1882 (I.)

DR. MÁDAI LAJOS

Hazánk fővárosa – Budapest – ebben az évben ünnepli fennállásának 100. évfordulóját. A történelmi múltú Pest, Buda szabad királyi városok és Óbuda mezőváros egyesítéséről szóló 1872. XXXVI. tc. alapján a főváros közigazgatási szervezete 1873. november 17-én kezdte meg gyakorlati működését.

Az 1867-es kiegyezést követő dualista politikai korszakban, a hazai ipari kapitalizmus kezdeti stádiumában született meg a közel 300 000-es lélekszámú új európai nagyváros, Budapest. A kedvező földrajzi fekvés, a központi politikai, gazdasági, kulturális helyzet, az ország egész életére kisugárzó széles körű hatás, mind hozzájárult ahhoz, hogy a centenáriumát ünneplő, immár kétmillió Budapest a világ 49. legnépesebb városa.

Éz a rohamos gyorsaságú fejlődés azonban korántsem volt egyenletes. Az egyesítés első évében lezajlott kolerajárvány, majd az 1875. és 1876. évi árvíz súlyos személyi és anyagi veszteségeket okozott a lakosság körében. Az egyesítés évében kezdődő gazdasági válság – mely 1882-ig tartott – lassította a főváros fejlődését. Budapest történetének e kezdeti korszakában az általános közegészségügyi viszonyok, a lakosság egészségi állapota egyaránt igen kedvezőtlenek voltak. A mostoha közegészségügyi állapotok összefüggésben voltak az elmaradott településhigiéniés viszonyokkal, az általános társadalmi–gazdasági viszonyok ellentmondásaival, a széles néprétegek nyomasztó élet- és munkakörülményeivel, alacsony műveltségi színvonalával stb.

E tanulmány a főváros lakosságának egészségi állapota és az egykori társadalmi–gazdasági viszonyok, környezeti tényezők közötti összefüggéseket tárgyalja száz év távlatából.

A TÁRSADALMI–GAZDASÁGI ÉS HIGIÉNÉS VISZONYOK ÁLTALÁNOS KÉPE 1873 KÖRÜL

Budapest népességének száma az 1870. évi népszámlálás időpontjában (a katonákkal együtt) 280 349 fő volt. Ebből a polgári népesség száma Pesten 200 476, Budán 48 154 és Óbudán 21 846. Budapest 1870-ben a 25 legnépesebb európai város között a 17. helyet foglalta el, lakosságának száma ekkor nagyobb volt Lisszabon, Amszterdam, Milánó, Leeds, Dublin, Sheffield, Róma és Palermo népességénél. A milliós nagyságrendet Európában ekkor még csak két város haladta meg, London 3 266 087 és Párizs 1 842 952 főt kitevő lakosságával.

A főváros egész területe az egyesítéskor Pest megyétől odacsatolt Margitszigettel együtt 1870-ben 19 444 hektár volt, a jelenlegi terület 37 százaléka. Buda-

pest akkori területének 53,3 százaléka a Duna jobb partján (Buda és Óbuda), 46,7 százaléka a Duna bal partján (Pest) feküdt. A polgári népesség túlnyomó többsége a pesti oldalon lakott (74,1%). A települési viszonyok eltérő sajátosságai következtében a pesti oldal népsűrűsége több mint háromszor akkora volt, mint a budai oldalé. Az egyesítést követően Budapest közigazgatási beosztása 10 kerületre tagozódott, melyek különböző történelmi múltú és nevű alábbi városrészekből alakultak ki.

1. tábla

A népesség száma, népsűrűség kerületek szerint, 1870

Kerület	Polgári népesség száma	Egy hektár-ra jutó lakos
I. (Vár, Tabán, Krisztinaváros)	26 080	4,5
II. (Víziváros, Országút)	22 074	25,8
III. (Óbuda, Újlak)	21 846	6,4
Jobb part együtt	70 000	7,1
IV. (Belváros)	24 952	319,5
V. (Lipótváros)	23 560	44,6
VI. (Terézváros)	40 500	29,1
VII. (Erzsébetváros)	44 091	37,8
VIII. (Józsefváros)	41 831	125,3
IX. (Ferenfváros)	21 189	18,7
X. (Kőbánya)	4 353	1,1
Bal part együtt	200 476	23,1
<i>Budapest</i>	270 476	14,5

1870-ben a VII., VIII. és VI. kerület volt a legnépesebb. Ezekben a kerületekben tízszer annyi ember élt, mint Kőbányán (X. kerület), mely akkor 4353 lakosával a legkisebb lélekszámú városrész volt Budapesten. (Kőbánya lakosságának száma száz évvel később, 1970-ben 72 522 volt.)

A népsűrűség, az egy hektár-ra jutó lakosok száma nagy szóródást mutatott a pesti kerületek között. A Belváros (319,5) és a Józsefváros (125,3) volt a legsűrűbben, Kőbánya (1,1) a legritkábban lakott kerület. A budai oldalon a II. kerület népsűrűsége volt a legnagyobb (25,8), az I. és a III. kerület igen gyéren volt beépítve.

Budapest népességének társadalmi-gazdasági rétegződése 1870 és 1880 között magán viselte a felbomló feudalista rend talaján még csak sarjadzó ipari kapitalizmus jellemző vonásait. A keresők száma ebben az évtizedben 158 077-ről 191 006-ra (20,9 százalékkal) növekedett. Az egyes foglalkozási főcsoportok között az iparban dolgoztak a legtöbben (1870-ben 52 562, 1880-ban 59 239 fő), jelentős részük akkor még a kisiparban. A mezőgazdasági foglalkozásuk száma az iparral szemben jelentősen csökkent (1870-ben 11 693, 1880-ban már csak 4559 fő). Ez a csökkenő folyamat főleg a város terjeszkedésével függött össze, számos szőlőművelő hagyta abba régi foglalkozását. A közszolgálati és szabad foglalkozásuk száma viszont 10 év alatt megkétszereződött (1870-ben 8410, 1880-ban 15 375 fő). A közszolgálati alkalmazottak számának jelentős emelkedése az állami igazgatás (minisztériumok, országos irányító szervek) és a fővárosi, kerületi közigazgatási szervek önkormányzati fejlődésével volt kapcsolatos.

Az ipar után a legnagyobb foglalkozási csoportok a legrosszabb szociális helyzetű napszámosok és házi cselédek „keresőiből” tevődtek össze. A napszámosok

száma az 1870. évi 27 446-ról (a keresők 17,4 százalékáról) 1880-ban 36 205-re (19 százalékra) növekedett. A házi cselédek száma 24 319-ről (15,4 %) 36 373-ra (19%) emelkedett ebben az évtizedben. A szegények társadalmi rétegebe tartozók aránytalan túlsúlyára jellemző, hogy 1880-ban Budapest kereső népessége körében 27 188 önállóval és 11 689 tisztviselővel szemben 152 129 személy (79,6%) volt a „segédszemélyzeti” kategóriában. Ez utóbbi csoportba a munkások, segédek, tanoncok, napszámosok, házi cselédek stb. tartoztak. A „segédszemélyzeti” foglalkozási viszony igen mostoha élet- és munkakörülményt juttatott osztályrészül a dolgozók széles rétegeinek és családtagjaiknak. A szegény néprétegek nyomora – melyet a tél még csak súlyosbított – indította Budapest akkori tisztí főorvosát – dr. Patrubby Gergelyt – arra, hogy a Fővárosi Tanácshoz intézett, 1874. november 2-án kelt beadványában népkonyhák és melegedőhelyek sürgős felállítását javasolja. Azon a télen tanácsí és jótékonyági akciók révén 8 kerületben állítottak fel népkonyhákat, ahol összesen 125 934 ebédet osztottak ki az ínségesek között.¹

Az egyes társadalmi rétegek gazdasági, szociális helyzetük szerint települtek a főváros különböző kerületeiben. Amíg a IV. (Belváros) és V. kerületben (Lipótváros) túlnyomórészt a jómódú polgárok laktak (állami és városi tisztviselők, ügyvédek, orvosok, földbirtokosok stb.), addig a szegény néprétegek zömmel a VI. kerület külső részén, továbbá a VII., VIII. és különösen a IX. és X. kerületben. A kisiparosok szakmák szerint is elkülönülve a VII., VIII. és IX. kerületben laktak legnagyobb arányban. A kereskedők jelentősebb hányada a Belvárosban és Lipótvárosban telepedett le. A házi cselédek legnagyobb arányban a Belvárosban és a Lipótvárosban dolgoztak a jómódú polgárok háztartásaiban. A budai kerületek között Óbuda népessége volt a legkedvezőtlenebb szociális és kulturális helyzetben. A kereső népesség körében itt volt legalacsonyabb a szellemi foglalkozásúak (2,8%) és legmagasabb a napszámosok aránya (25%). Az I. és a II. kerületben jelentősebb számú állami tisztviselő, kisiparos és szőlőművelő lakott.

A főváros lakosságának általános műveltségi színvonala szoros kapcsolatban volt a társadalmi–gazdasági viszonyokkal. A 10 éven felüli népesség körében az írni-olvasni nem tudók aránya 1880-ban a férfiaknál 10,5, a nőknél 23,5 százalék volt. Az analfabéták arányszáma legalacsonyabb a Belvárosban (férfiak 4,7, nők 11,4%), a legmagasabb Óbudán volt (férfiak 14,7, nők 29,7%). Magas volt az analfabéták aránya továbbá az I. kerületben, a pesti oldalon a Belváros és a Lipótváros kivételével valamennyi kerületben. A szegény néprétegek kedvezőtlen műveltségi arányszámaival szemben a főváros kiemelkedő helyet foglalt el az ország kulturális és művészeti életében. 1870-ben 715 író közül 151 Pesten lakott, és az ország 325 folyóirata közül 149-et itt adtak ki.

A kedvezőtlen szociális, kulturális életkörülményeket súlyosbították a rossz lakásviszonyok, melyek számos más környezeti tényezővel együtt igen károsan befolyásolták a lakosság egészségi állapotát.

Az 1870-ben összeírt 9351 épület túlnyomó többsége (77,5%) földszintes volt. Az egyemeletes épületek aránya 14,5, a kétemeleteseké 5,9, a három–ötemeleteseké csak 2,1 százalékot tett ki. Ekkor még a Belvárosban is minden ötödik ház földszintes volt. Az általános városképben az épületek magasság szerinti megoszlása 1880-ban sem mutatott lényeges változást, mert a földszintes házak aránya akkor is magas volt (71,4%). Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni, hogy ebben az időpontban a földszintes házak aránya Bécsben csak 17, Párizsban 8, Brüsszelben 7, Berlinben 5 és Lipcsében 3 százalék volt. Az általános lakásviszonyok már az

¹ Források Budapest múltjából. II. Források Budapest történetéhez 1873–1919. Budapest Főváros Levéltára forrástanulmányai. 1971. 21–22. old.

egyesítés előtt is súlyosak voltak. A szobasűrűségi arányszám – az 1 szobára jutó lakók száma – még a jómódúak lakta Belvárosban is 2,4 volt. Lényegesen rosszabb volt a lakáshelyzet a Terézvárosban, a Józsefvárosban, és a Ferencvárosban, ahol egy szobában átlagosan 4, sőt Kőbányán 4,5 személy zsúfolódott össze. A pesti lakosság 40 százaléka (78 727 fő) olyan „túlnépes lakásokban” élt, ahol 1 szobában 6 vagy ennél több személy lakott. A lakosság 58 százaléka otthonát idegen személyekkel (albérlőkkel, ágyrajárókkal) osztotta meg. Pest város lakóinak 20 százaléka (41 415 személy) ágyrajáró volt. A lakáshelyzet sötét színfoltjait még komorabbá, drámaibbá teszik a pincelakások és lakóik statisztikai adatai. 1870-ben a pesti lakosság 10 százaléka (20 127 fő) nedves, egészségtelen pincelakásokban élt. Ezeket a megdöbbentő adatokat elemezve Kőrösi József a következőket írta:²

„A szegényebb osztályúak lakásviszonyai általán véve a nagyvárosi életnek egyik igen komor képét állítja elénk. Ott, hol ezek nem jöhetnek oly helyzetbe, hogy az illő öfenntartás első alapfeltételének eleget tegyenek, hogy saját lakással bírjanak; ott hol a családtagok kényszerülve van különben is szűk hajlékát idegerekkel megosztani, s azoknak saját és övéi ágya mellett nyughelyet készíteni, ott a családi életet s az erkölcsi öntudatot legszengébb gyökereiben támadják meg, s az egészséges gazdászati és fizikai fejlődés alapját ássák alá. Férfi és nő, fiú és leány húszával, harminccával – egy nedves, mindig sötét pincelyukba zsúfolva, beteg és egészséges közös zsupágony heverve, mely télen fagyos, merev, nyáron bűzös, ilyen ezek és ezek lakásviszonya a nagyvárosokban. Sajnos, hogy a mily mérvben Pest inkább és inkább nagyvárosi jellegűt ölt, ezen bajok annál határozottabban lépnek előtérbe.

Oly baj van itt előttünk, melyet a magára hagyott szegényebb lakosság saját erejéből a legritkább esetekben tud leküzdeni. Itt felsőbb beavatkozásra van szükség, s „Laissez faire! Laissez aller!” elve igen szomorú következményekre vezetne. Nem kevesebb, mint 29 159-re rúg azon egyének száma, akik mint szobatársak vagy ágyrajárók idegerekkel egy-egy szobában laknak, s csak 1 443 esetben vannak a nemek elkülönítve, míg legtöbb esetben a nemek együtt laknak: 17 358 férfi és 10 353 női személy lakik az őket befogadó családokkal együtt, közösen egy-egy szobában!”

A lakásviszonyok 10 évvel később – 1880-ban – sem mutattak lényeges javulást. Az 1870. évi szobasűrűségi arányszám 3,06-ról csak 2,90-re* változott. A lakosság 56 százaléka egyszobás lakásban élt, ezekben átlagosan 4,5 személy lakott. A lakosság 29 százaléka olyan „túlnépes lakásokban” élt, ahol 1 szobában 6 vagy még ennél is több személy zsúfolódott össze. A pesti oldalon a pincelakásokban élők száma az 1870. évi 20 127-ről 1880-ban 29 764-re szaporodott, a főváros népességének 8,9 százaléka (30 441 fő) pincelakó volt! A pincelakók aránya legmagasabb volt a VII. kerületben (15,5%), a VIII. kerületben (14%), a VI. és a IX. kerületekben (11,6, illetve 14,3%). Ezekben a kerületekben növekedett legnagyobb mértékben a pincelakások száma 1870 és 1880 között. A lakóházépítés üteme csak a 1870-es évek vége felé volt számottevőbb, de messze elmaradt a szükségletek kielégítésétől. A szobaszaporulat ugyanis 1874–1880 között 10 351 volt, tehát évente átlagosan 1 479-cel növekedett a lakószobák száma. Ezzel szemben a lakosság száma 1874 és 1881 között 73 900-zal, évente átlagosan 10 557 fővel szaporodott. A súlyos lakáshiányra jellemző volt, hogy a pincelakókon, ágyrajárókon és albérlőkön kívül mintegy 23 000 személy műhelyben, vagy üzlethelyiségben lakott. A városrendezés során új utcák, utak nyíltak, ami sok régi lakóház lebontásával járt együtt.³ (1874–1880 között 211 épületet bontottak le, melyekben összesen, 3 143 szoba volt.) A lebontott házak kis jövedelmű lakói az új lakások drága béreit nem tudták megfizetni, ezért kisebb és olcsóbb lakásokban zsúfolódtak össze. A rossz anyagi viszonyok következtében ezeket a szűkebb lakásokat kénytelenek voltak még albérlőkkel, ágyrajárókkal megosztani. A lakásviszonyok paradox képére jellemző, hogy

² Kőrösi József: Pest szabad királyi város az 1870. évben. Pest. 1871. 130–131. old.

³ A Sugár út kiépítése (a mai Népköztársaság útja) 1876-ban fejeződött be (1 137 762 forint).

1879-ben 3 808 lakás üresen állott, melyből a legolcsóbb bérosztályba tartozó lakások száma is 650 volt.

A lakosság egészségi állapota a gazdasági, szociális, kulturális viszonyokon kívül összefüggésben volt a környezeti tényezőkkel, a levegő, a talaj és a víz higiéniés viszonyaival.

A hegyek által védett Buda és Óbuda klímájával szemben Pest teljesen nyílt terület volt az Alföld peremén, mely felett gyakran átvonultak a kelet-nyugat irányú anticiklonok. A pesti oldalon nagyobb volt a hőmérsékletingadozás, mint a budai oldalon. A Rákosmező táján a futóhomokot 1873-körül sem erdősáv, sem kertes házak nem kötötték le, ennek következtében a levegő szennyezője akkor főleg az üledék por volt. A lakosság egészségi állapotára kedvezőtlenül hatott az a körülmény is, hogy nem volt szervezett szemét-hulladékgyűjtés és szállítás. A város különböző részein tornyosuló szemétdombok nemcsak a levegőt szennyezték, hanem a patkányok és legyek elszaporodása növelte a fertőző forrásokat.

A talaj, az ivóvíz higiéniés állapota a csatornázás problémáinak megoldásától függött. A hetvenes évek végén a pesti oldal kétharmada ugyan csatornázva volt, de a régi csatornarendszer közegészségügyi szempontból több ok miatt nem felelt meg. A szennyvíz szűrés nélkül ömlött a Dunába, ami nemcsak a folyó vizét szennyezte, hanem a partmenti területeken a talajvizet és a kutak vizét is. A budai mézsárosok ebben az időben a levágott állatok húsát a Duna vizében mosták és ez a hús került a fogyasztókhoz. A Duna vizének emelkedése gátolta a csatornák szabad lefolyását, ami a szennyvíz felszínre törésével, az utcák eliszaposodásával és undorító bűzzel járt együtt. A régi csatornákat nem betonból, hanem téglából építették, ez az építési mód nem tudta megakadályozni az átszivárgást, a talaj és a talajvíz szennyeződését. Az új csatornarendszerre benyújtott tervpályázatok fölötti hosszadalmas viták után csak az 1890-es évek elején épült ki a főváros területén az új csatornarendszer. A csatornázás mellett súlyos közegészségügyi probléma volt a lakosság jó ivóvíz szükségletének kielégítése. Az egyesítés idején Buda egy részével szemben Pesten alig volt még kiépítve vízvezeték-rendszer, a lakosság túlnyomó része kutakból merítette az ivóvizet. A talajszennyeződés következtében a kutak vize rossz minőségű, különböző enterális betegségek (tifusz, vérhas, bélhurut stb.) okozója volt.

Fodor József professzor – a magyar közegészségügy úttörője – 1876–1880 között Budapesten tudományos módszerekkel vizsgálta a levegő, a talaj és a víz higiéniés viszonyait. A Fodor által megvizsgált 454 pesti kút vize literenként átlagosan 250 mg kloridot és 410 mg nitrátot tartalmazott (jelenleg higiéniés szempontból a még elfogadható érték 120 mg klorid, illetve 120 mg nitrát literenként).⁴ A vízvezetéki csőhálózat a pesti oldalon kezdetben csak kis területen (Belváros, Lipótváros egy része) épült ki. A vezetett víz minősége azonban nem volt jó, mert a szűrt víz magas dunai vízállás esetén összekeveredett a szüretlennel. 1874-ben Budapesten az épületeknek még csak 15 százaléka, 1880-ban 23 százaléka volt vízvezetékkal ellátva. Az 1 lakosra jutó termelt szűrt víz napi átlaga 1874-ben még csak 20,3 liter, 1880-ban 59,1 liter volt. A múlt század utolsó évtizedében fejlődött erősebb ütemben a vízvezeték-hálózat, 1900-ban 182,3 liter termelt szűrt víz jutott naponta egy lakosra.

Ebben a társadalmi–gazdasági és kulturális miliőben, elmaradott közegészségügyi és higiéniés viszonyok között élt a főváros egykori lakossága, mikor Budapest száz esztendőös fejlődésének küzdelmes útjára lépett.

⁴ Dr. Hahn Géza – Dr. Melly József: Fodor József élete és munkássága. Akadémiai kiadó. Budapest. 1965. 75. oldal.

A LAKOSSÁG EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HALANDÓSÁG ÉS AZ EGYES HIGIÉNÉS TÉNYEZŐK ÖSSZEFÜGGÉSEIRE

A főváros népesedési folyamatát az egyesítést követő években a magas élveszületési és halálozási gyakoriság, ennek következményeképpen alacsony természetes szaporodás jellemezte. Az 1000 lakosra számított nyers élveszületési arányszám az 1874–1875. évek átlagában 44,2, a halálozásoké 41,4, a természetes szaporodásé csak 2,8 ezrelék volt. A magas élveszületési és halálozási mutatók nem a három város egyesítésekor alakultak ki, hanem már évtizedekkel korábban is hasonló jelenségeket figyeltek meg. *Jankovics* adatai szerint az 1826–1835. évek átlagában az élveszületési arányszám Pesten 53,9, Budán 45,3 ezrelék volt. *Tormay* – Pest város egykori tisztii főorvosa – népmozgalmi tanulmányában közölte a város magas termékenységi mutatóját, mely 1859-ben 50,3 ezreléket ért el. Az igen magas halandóságra jellemző, hogy az 1826–1835. évek átlagában – a kolerajárványos 1831. évet figyelmen kívül hagyva – a halálozási arányszám Pesten 49,2, Budán 43,4 ezrelék volt. A *Haufler* által közölt mortalitási arányszámok még a következő évtizedben is rossz közegészségügyi viszonyokat tükröznek (Pesten 45,4, Budán 38,5^{0/00}).⁵

Budapest száz évvel ezelőtti igen magas halandóságát, az annak hátterében meghúzódó okokat csak akkor lehet reálisan elemezni, ha a szóban forgó mutatószámot összehasonlítjuk több európai és tengerentúli város mortalitásával.⁶

2. tábla

Halálozási arányszámok (ezer lakosra) az 1874 körüli években

Sor-rend	Város	Év	Halálozás ezer lakosra	Sor-rend	Város	Év	Halálozás ezer lakosra
1.	Philadelphia	1873	19,6	17.	Genf	1865	31,1
2.	M. Frankfurt	1875	20,2	18.	Boroszló	1875	31,2
3.	Párizs	1872	21,4	19.	Köln	1875	31,5
4.	Hága	1869	21,9	20.	Velence	1874	32,8
5.	Koppenhága	1870	23,3	21.	Szt. Pétervár	1869	34,1
6.	Chicago	1873	23,9	22.	Róma	1874	34,6
7.	London	1871	24,6	23.	Stockholm	1874	35,5
8.	Lipce	1875	25,1	24.	Berlin	1871	37,0
9.	Brooklyn	1873	25,2	25.	Milánó	1871	38,5
10.	Palermó	1871	25,7	26.	Nápoly	1871	39,1
11.	Rotterdam	1869	26,0	27.	Moszkva	1871	39,7
12.	Drezda	1875	26,0	28.	Budapest	1875	39,7
13.	Stuttgart	1871	26,7	29.	Trieszt	1870	40,5
14.	Torino	1872	27,0	30.	München	1871	40,9
15.	Boston	1873	28,5	31.	Prága	1869	41,5
16.	Bécs	1874	29,1	32.	Hamburg	1871	41,7

Budapest 1875. évi 39,7 ezrelékes halálozási arányszámánál a vizsgált 32 külföldi város között csak Trieszté, Münchené, Prágáé és Hamburgé volt rosszabb.

⁵ *Dr. Thirring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873–1923, Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 53. 1925. 71–72., 77. old.

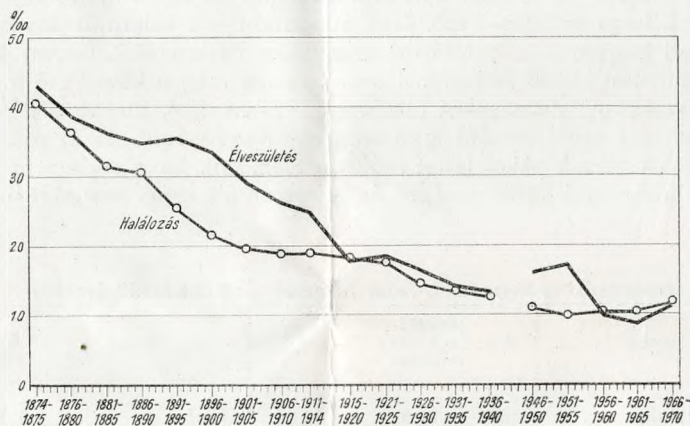
⁶ A lakosság egészségi állapotára vonatkozó adatok elemzésénél túlnyomórészt a Fővárosi Statisztikai Hivatal népmozgalmi, népszámlálási kiadványaira, „statisztikai évkönyvekre”, „havi füzetekre” támaszkodtam. E kiadványok között különösen jelentősek *Kőrösi József*; Budapest főváros halandósága 1874–1875. években és annak okai, továbbá ugyanezen tárgyú, az 1876–1881. évek halandóságáról írt munkája.

Egyes heveny fertőző betegségek statisztikai megfigyelését lehetővé tette Budapesten az 1882-ben bevezetett bejelentési kötelezettség. Nagyobb kórházak (például Rókus kórház) régi morbiditási adatai – az alacsony hospitalizáció miatt – nem alkalmasak a lakosság egészségi állapotának teljes körű elemzésére, egyes betegségek előfordulására vonatkozóan azonban értékes tájékoztatást nyújtanak.

Fővárosunk halandósága csaknem kétszer akkora volt, mint Frankfurt am Mainben, Párizsban és Hágában, s még a fenti sor mediánját képviselő Bécs mortalitását is 36,4 százalékkal haladta meg. A halandósági viszonyok nemcsak nemzetközi, hanem a magyar városokkal való összehasonlításban is igen kedvezőtlenek voltak. Az ezer lakosra jutó halálozások száma 1870-ben Szegeden (30,3), Kecskeméten (33,3), Debrecenben (35,7), Pécsen (37,0), Győrött (38,5) jóval alacsonyabb volt, mint Pesten és Budán (43,5).

Az 1873. évi közigazgatási egyesítés fordulópontot jelentett Budapest népesebbi folyamatának történetében. A halandóság görbéje 1874 óta lefelé halad.

1. ábra. Az élveszületések és halálozások nyers arányszáma (ezer lakosra) ötéves átlagokban Budapesten, 1874–1970*

* Az 1874–1949. évek adatai a főváros régi területére vonatkoznak.

3. tábla

A népmozgalom főbb mutatói, 1874–1970

Év	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás	Élveszületések	Halálozások	Természetes szaporodás	Egy éven aluli korban meghalt ezer élveszülöttre
	száma			ezer lakosra			
1874	13 194	12 869	325	44,1	43,0	1,1	349,2
1875	13 429	12 026	1 403	44,3	39,7	4,6	284,4
1876	13 760	12 294	1 466	43,6	38,9	4,7	293,7
1877	13 193	12 644	549	40,1	38,5	1,6	294,9
1878	12 879	12 874	5	37,7	37,7	0,0	291,4
1879	13 080	12 139	941	36,9	34,2	2,7	278,0
1880	13 356	12 312	1 044	36,3	33,5	2,8	272,2
1881	13 193	13 055	138	35,0	34,6	0,4	274,1
1882	14 047	12 885	1 162	36,0	33,0	3,0	252,8
1883	14 222	12 300	1 922	35,2	30,5	4,7	234,0
1900	23 499	14 802	8 697	32,6	20,6	12,0	162,7
1930	23 487	19 415	4 072	16,4	13,6	2,8	105,5
1950*	26 093	17 210	8 883	15,7	10,4	5,3	66,7
1960*	15 934	18 164	-2 230	8,8	10,1	-1,3	46,1
1970*	24 047	24 674	- 627	11,9	12,3	-0,4	41,8

* Budapest 1950-ben hozzácsatolásokkal kialakított jelenlegi területén.

A halandóság csökkenő tendenciáját jelentősebben csak egyes járványos esztendők (1886, 1893, 1918) és a két világháború évei törték meg. Az elveszületések rendkívül magas gyakorisága 1877 óta szintén csökkenő irányzatú. Az egyesítést követő másfél évtizedben a halálozások száma nem sokkal volt alacsonyabb az elveszületések számánál, ezért a természetes szaporodás a múlthoz képest alacsony szinten mozgott. A lakosság száma 1874–1881 között 73 900 fővel – 24,9 százalékkal – növekedett, ebből a természetes szaporodás csak 5733 fő (1,9%) volt, a tényleges szaporodás nagyobbik forrása a bevándorlási többletből (68 167 fő, 23 százalék) származott.

E tanulmány tárgya szükségessé teszi a természetes népmozgalom száz évet felölelő idősorában az első évtized halálozási viszonyainak részletesebb elemzését. Az általános halálozási arányszám 1874 és 1883 között 43 ezrelékről 30,5 ezrelékre mérséklődött, a csökkenés mértéke 29,1 százalék volt. Még ennél is nagyobb mértékben – 33 százalékkal – javult a csecsemőhalandóság, mely az 1874. évi 349,2-ről 1883-ban 234 ezrelékre csökkent. Ezek a halandósági mutatók a jelentős csökkenés ellenére is jelzik a rendkívül elmaradott közegészségügyi viszonyokat, melyeket terhes örökségként vett át a fiatal főváros. Magyarországon a halandósági viszonyok ebben az időszakban is igen rosszak voltak. Halálozási arányszámunknál Európában ekkor csak a cári Oroszorszáé volt magasabb. Budapest 36,6 ezrelékes mortalitása 1876–1880-ban még az országos arányszámot (36,5%) is meghaladta. Ebben az időszakban a természetes szaporodás országosan 9,1, a fővárosban csak 2,4 ezrelék volt. A halandóság csökkenése ellenére Budapest a 80-as évek elején változatlanul a legmagasabb mortalitású külföldi városok között foglalt helyet. Az 1874 körüli nemzetközi összehasonlításban szereplő városokban ugyanis időközben tovább javultak a budapestinél kedvezőbb halálozási arányszámok.

A csecsemőhalandóság 21 európai várossal való összehasonlításban 1881-ben is kedvezőtlen képet mutatott: München (340%), Boroszló (320%), Königsberg (296%) és Berlin (281%) után sorrendben Budapest következett 274,1 ezrelékkal, e sorban a legalacsonyabb értéket London képviselte 148 ezrelékkal.

A magas halandóság okai között a legnagyobb súlyú demográfiai tényező a meghaltak kormegoszlása, az igen alacsony átlagos élettartam volt. 1874-ben a meghaltak fele 0–4 éves korú volt, ez az arány felkiáltójelként jelzi a főváros akkori rossz közegészségügyi viszonyainak egyik jelenségét. A nagy csecsemő- és gyermekhalandóságon kívül magas volt a 10–39 évesek halálozásának aránya is. Viszonylag kevesen érték meg a 60 éves és idősebb életkort. 1874-ben szám szerint hatszor annyi 10 éven alulit temettek el Budapesten, mint 60 éves és idősebbet.

4. tábla

A meghaltak életkor szerinti megoszlása

Korcsoport (éves)	Meghaltak megoszlása (százalék)		
	1874	1881	1970
0–4	50,4	45,7	4,3
5–9	3,2	4,0	0,1
10–19	5,0	3,7	0,6
20–39	16,8	18,0	2,7
40–59	14,8	16,0	15,2
60–	8,8	12,4	77,1
Ismeretlen	1,0	0,2	–
Összesen	100,0	100,0	100,0

A halandóság 1874 óta igen nagy mértékben csökkent, lényegesen meghosszabbodott az átlagos élettartam. Amíg 1874-ben a meghaltak 53,6 százaléka 0–9 éves korú volt, addig ez az arány 1970-ben csak 4,4 százalék. A 60 éves és idősebb korban meghaltak aránya ugyanakkor 8,8 százalékról 77,1 százalékra tolódott el, tehát gyökeresen – a természetes irányban – változott meg a meghaltak korösszetétele.

A mai kor emberének szinte valószínűtlennek tűnnek olyan demográfiai adatok, melyek azt bizonyítják, hogy Budapesten az 1876–1881. évek időszakában a meghaltak átlagos életkora 22 év volt. Ezt az igen alacsony átlagos életkort legnagyobb mértékben a magas csecsemő- és gyermekhalandóság befolyásolta. A meghaltak átlagos életkora száz év alatt jelentősen meghosszabbodott, ez 1970-ben a férfiaknál 63,4, a nőknél 69 év volt. Ha a természetes halálokok csoportjában a 0–4 éves korúak halandóságát külön vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy 1876–1881-ben az 5 éves és idősebb korban meghaltak átlagos életkora a férfiaknál 42,4, a nőknél 43,5 év volt. A meghaltak átlagos életkorából azt a következtetést lehet levonni, hogy száz évvel ezelőtt azok a fővárosi gyermekek, akik megérték 5 éves születésnapjukat, átlagosan csak 38–40 további életévét érték meg. Ezzel szemben 1970-ben Magyarországon 5 éves korban egy fiúgyermeknek átlagosan 64,3, egy leánygyermeknek 69,6 életévre volt kilátása.

5. tábla

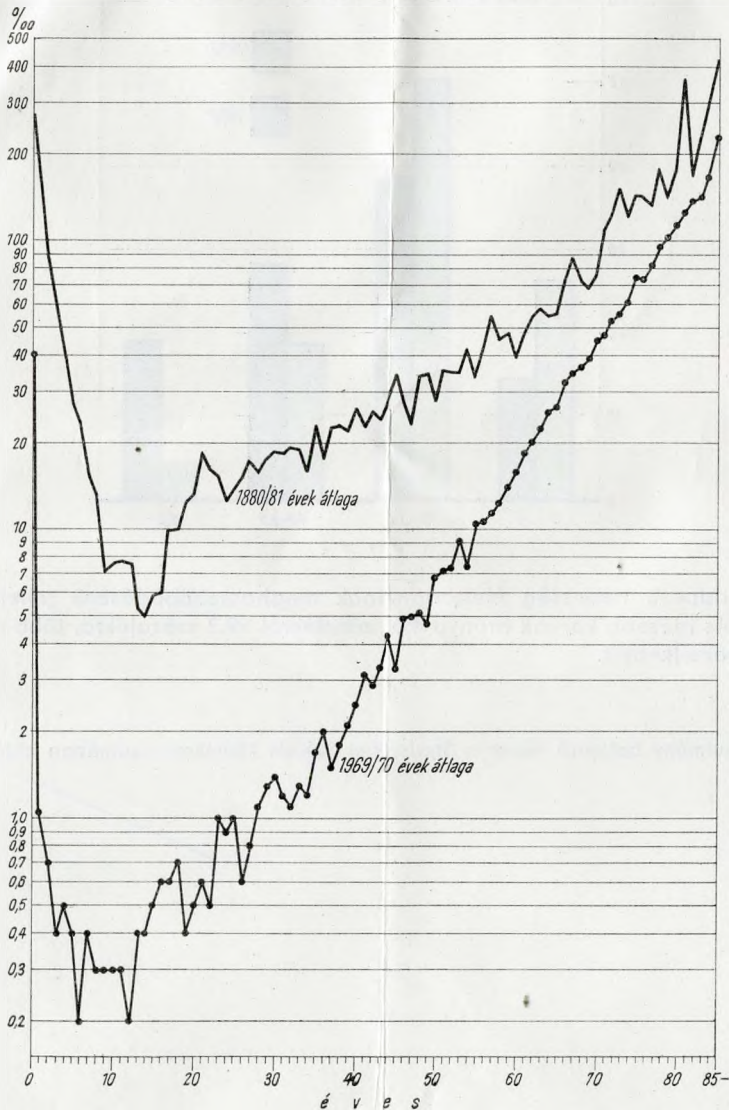
Korspecifikus halálozási arányszámok Budapesten 1880–1881. és 1969–1970. évek átlagában

Korcsoport (éves)	Ezer megfelelő korú és nemű lakosra jut halálozás				1880–1881-ben az 1969–1970. évi százalékában	
	férfi		nő		férfi	nő
	1880–1881.		1969–1970.			
	évek átlaga					
0–4	90,6	90,6	11,2	9,3	808,9	974,2
5–9	17,2	13,3	0,4	0,3	4 300,0	4 433,3
10–14	4,9	6,1	0,5	0,3	980,0	2 033,3
15–19	8,4	8,2	0,7	0,4	1 200,0	2 050,0
20–24	21,8	9,4	0,9	0,5	2 422,2	1 880,0
25–29	17,2	12,7	1,1	0,7	1 563,6	1 814,3
30–34	22,2	13,4	1,4	1,1	1 585,7	1 218,2
35–39	24,4	17,2	2,3	1,5	1 060,9	1 146,7
40–44	31,7	18,5	4,0	2,5	792,5	740,0
45–49	37,5	23,3	5,8	3,6	646,6	647,2
50–54	41,8	26,1	9,1	6,0	459,3	435,0
55–59	53,2	36,3	14,7	9,0	361,9	403,3
60–64	62,1	39,8	26,9	14,5	230,9	274,5
65–69	81,5	59,8	45,8	24,9	178,0	240,2
70–74	117,1	93,4	69,5	42,2	168,5	221,3
75–79	126,4	142,1	108,8	71,7	116,2	198,2
80–84	257,9	193,2	156,5	120,2	164,8	160,7
85–	706,6	713,2	259,0	206,4	272,8	345,5

Az 5. tábla 5 éves korcsoportok és nemek szerint jól szemlélteti a közel száz évvel ezelőtti rendkívül magas halandóságot. A 2. ábra még ennél is részletesebben, korévek szerint tükrözi vissza a régi és a jelenkori halandóság közötti különbséget. A csecsemőhalandóság az 1880–1881. évek átlagában hétszer, az 1 éves korúak halálozási arányszáma 112-szer, a 2 éves korúaké 123-szor, a 3 éves korúaké

138-szor volt magasabb, mint az 1969–1970. évek átlaga. Rendkívül kedvezőtlen volt továbbá az 5–9 évesek halandósága, mely több mint negyvenszer volt magasabb a jelenkorinál. A két időszak halandósága közötti különbség továbbá a 10–39 évesek körében volt a legnagyobb.

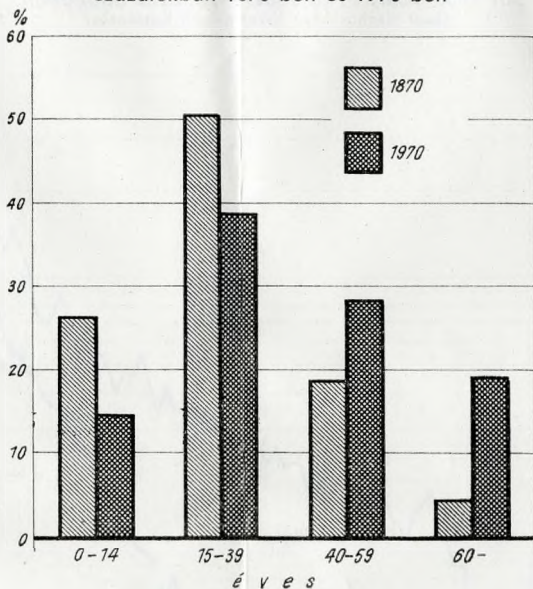
2. ábra. Korspecifikus halálozási arányszámok Budapesten az 1880–1881. és az 1969–1970. évek átlagában (ezer azonos korú lakosra jutó halálozás)

Budapest népességének életkor szerinti megoszlása 1870-ben a magas termékenység és a szintén magas halandóság következtében lényegesen más képet mu-

tatott, mint a főváros jelenlegi lakosságáé. A 0–14 éves korúak 26,3 százalékos aránya a rendkívül magas csecsemő- és gyermekhalandóság ellenére nagyobb volt, mint 1970-ben (14,5%). A 39 éven felüli lakosság aránya a kétszeresére, 23,4 százalékról 47,7 százalékra növekedett.

3. ábra. Budapest népességének kor megoszlása
százalékban 1870-ben és 1970-ben

A budapesti népesség élettartamának meghosszabbodására jellemző, hogy a 60 éves és idősebb korúak aránya 4,6 százalékról 19,3 százalékra, több mint négyszeresére emelkedett.

(A tanulmány befejező részét a *Statistikai Szemle* következő számában közöljük.)